

Ποιος φοβάται την αυτοοργάνωση; Μία συνέντευξη με την Catherine Malabou

Συνέντευξη στον Παύλο Μαραγκό

Είναι η στεγαστική κρίση απλώς μια δυσλειτουργία της αγοράς; Ποιος κερδίζει από την τεχνητή νοημοσύνη; Στη συζήτησή μας, η Γαλλίδα φιλόσοφος Catherine Malabou εξετάζει τι τα ενώνει όλα αυτά: ποιος έχει σήμερα την εξουσία, πώς αυτή μεταμορφώνεται και πού καταφέρνει να περνά απαρατήρητη. Η ιδιοκτησία συναντά τη στεγαστική κρίση, η τεχνολογία την ολιγαρχική εξουσία και ο έλεγχος των σωμάτων την αντιδραστική πολιτική. Στο επίκεντρο βρίσκεται ένας αναρχισμός που δεν γυρίζει την πλάτη στους θεσμούς, αλλά επιμένει να τους αλλάζει από τα κάτω. Η δημοκρατία, άλλωστε, δεν είναι ποτέ μία ολοκληρωμένη υπόθεση.

Στο βιβλίο σας *There Was No Revolution* υποστηρίζετε ότι η Γαλλική Επανάσταση δεν κατάφερε να καταργήσει τη δουλεία, επειδή η ιδιωτική ιδιοκτησία διατήρησε τις παλιές σχέσεις κυριαρχίας με νέα μορφή. Σήμερα, η πρόσβαση στη στέγη εξαρτάται όλο και περισσότερο από το αν διαθέτει κανείς ιδιοκτησία ή κληρονομεί περιουσία. Δείχνει η στεγαστική κρίση τα όρια της ισότητας σε κοινωνίες που έχουν ως βάση την ιδιωτική ιδιοκτησία;

Απολύτως. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα του *There Was No Revolution* είναι ότι η κατάργηση των προνομίων της φεουδαρχίας δεν έβαλε τέλος στην κυριαρχία. Η Επανάσταση διακήρυξε την ισότητα, αλλά παράλληλα κατοχύρωσε ξανά την ιδιωτική ιδιοκτησία ως βασική αρχή της νέας πολιτικής τάξης. Έτσι, οι σχέσεις εξάρτησης δεν εξαφανίστηκαν. Απλώς άλλαξαν μορφή. Η δουλεία συνέχισε να υπάρχει και μετά την Επανάσταση. Αυτό είναι ίσως η πιο καθαρή απόδειξη ότι η διακήρυξη δικαιωμάτων για όλους μπορούσε να συνυπάρχει με βαθιές μορφές αποκλεισμού.

Η στεγαστική κρίση φανερώνει ένα παρόμοιο παράδοξο. Τυπικά, όλοι έχουν το ίδιο νομικό δικαίωμα να αποκτήσουν ιδιοκτησία ή να μουν στην αγορά κατοικίας. Πίσω όμως από αυτή την τυπική ισότητα κρύβεται μια βαθιά υλική ανισότητα. Η πρόσβαση στη στέγη εξαρτάται όλο και περισσότερο από τον κληρονομημένο πλούτο, το συσσωρευμένο κεφάλαιο ή οικονομικούς πόρους που είναι πολύ άνισα κατανομημένοι. Έτσι, η ιδιοκτησία λειτουργεί ξανά ως μηχανισμός που αναπαράγει τα προνόμια από γενιά σε γενιά.

Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει απλώς να καταργήσουμε την ιδιωτική ιδιοκτησία. Το ζήτημα είναι πιο

σύνθετο. Ο Προυντόν ξεχωρίζει την ιδιοκτησία από την κατοχή. Η κατοχή είναι θεμιτή: το σπίτι, τα εργαλεία, το χωράφι που καλλιεργεί ο αγρότης. Προσφέρει αυτονομία και προστασία. Το πρόβλημα αρχίζει όταν η πρόσβαση στην ασφάλεια, στην κινητικότητα, ακόμη και στην ιδιότητα του πολίτη, περνά στα χέρια όσων δεν εργάζονται, αλλά απλώς είναι ιδιοκτήτες και αναγκάζουν τους άλλους να πληρώνουν για όσα θα έπρεπε δικαιωματικά να έχουν. Η ιδιωτική ιδιοκτησία αρχίζει εκεί όπου η κατοχή παύει να είναι δικαίωμα. Τότε, η λεγόμενη ισότητα απέναντι στον νόμο, που συμβαδίζει με την ιδιωτική ιδιοκτησία, κινδυνεύει να μείνει σε μεγάλο βαθμό στα χαρτιά.

Η στεγαστική κρίση, επομένως, φανερώνει κάτι περισσότερο από μια οικονομική δυσλειτουργία, είναι πολιτική αντίφαση. Οι φιλελεύθερες δημοκρατίες συνεχίζουν να παρουσιάζουν την ισότητα ως βασικό τους ιδανικό, ενώ αφήνουν μία από τις πιο βασικές προϋποθέσεις της ζωής -τη δυνατότητα να έχει κανείς έναν τόπο να κατοικεί- να εξαρτάται όλο και περισσότερο από την κληρονομημένη περιουσία. Η στέγη δεν είναι απλώς ένα εμπόρευμα. Είναι βασική υλική προϋπόθεση για τη συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή.

Γι' αυτό πιστεύω ότι η στεγαστική κρίση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται μόνο ως ζήτημα πολιτικής για τις πόλεις ή ρύθμισης της αγοράς. Μας αναγκάζει να ξανασκεφτούμε τη σχέση ανάμεσα στην ισότητα και την ιδιοκτησία. Όσο η ιδιοκτησία παραμένει βασικό μέσο για να έχει κανείς θέση στην κοινωνία, η δημοκρατία θα συνεχίσει να αναπαράγει μορφές κυριαρχίας που η ίδια υποστηρίζει ότι θέλει να ξεπεράσει.

Η ερμηνεία σας για τον Προυντόν αμφισβητεί την κριτική που του άσκησε ο Μαρξ. Ποιες πλευρές της κυριαρχίας επιτρέπει ο αναρχισμός στην Αριστερά να κατανοήσει, τις οποίες ενδέχεται να παραβλέπει μια οικονομική ανάλυση του καπιταλισμού;

Ο Προυντόν επιμένει ότι η κυριαρχία έχει πολύ ευρύτερες ρίζες. Δεν βρίσκεται μόνο στην ιδιοκτησία. Υπάρχει επίσης στην εξουσία, στη διοίκηση, στην αντιπροσώπευση και στον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η κοινωνική ζωή. Η κυριαρχία δεν ασκείται μόνο από όσους κατέχουν τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται επίσης κάθε φορά που η εξουσία αποκόπτεται από τους ανθρώπους πάνω στους οποίους ασκείται.

Αυτό, πιστεύω, εξακολουθεί να διδάσκει σήμερα ο αναρχισμός στην Αριστερά. Μας θυμίζει ότι η χειραφέτηση δεν εξαντλείται στην αναδιανομή του πλούτου ή στην αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της οικονομίας. Μια κοινωνία μπορεί να καταργήσει το ιδιωτικό κεφάλαιο και, παρ' όλα αυτά, να διατηρεί αυταρχικές δομές μέσα από τη γραφειοκρατία, τη συγκεντρωτική διοίκηση ή τη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας. Η ιστορία του σοσιαλισμού τον 20ό αιώνα προσφέρει πολλά τέτοια παραδείγματα.

Για μένα, λοιπόν, ο αναρχισμός δεν είναι το αντίθετο του σοσιαλισμού. Είναι ο απαραίτητος κριτικός συνοδοιπόρος του. Μας καλεί να ρωτάμε διαρκώς αν οι θεσμοί λογοδοτούν στους ανθρώπους που τους συγκροτούν και αν η εξουσία εξακολουθεί να μοιράζεται ή παγιώνεται σε μια ιεραρχία. Αυτή η διαρκής προσοχή στο πώς παγιώνεται η κυριαρχία, και όχι η απόρριψη των ίδιων των θεσμών,

αποτελεί τη διαχρονική φιλοσοφική συμβολή της αναρχικής σκέψης.

Ξεχωρίζετε τον «de facto αναρχισμό» του απορρυθμισμένου καπιταλισμού από τον χειραφετητικό αναρχισμό που στηρίζεται στη συλλογική αυτοοργάνωση. Πώς μπορούμε να καταλάβουμε τη διαφορά στην πράξη, ιδιαίτερα όταν δισεκατομμυριούχοι και εταιρείες τεχνολογίας αυτοπαρουσιάζονται επίσης ως αντίπαλοι του κρατικού ελέγχου;

Η διαφορά είναι θεμελιώδης, γιατί αυτές οι δύο μορφές «αντικρατισμού» δεν έχουν σχεδόν τίποτα κοινό. Ο σύγχρονος λιμπερταριανισμός αντιτίθεται στην κρατική ρύθμιση κυρίως για να μπορεί η ισχύς των ιδιωτών να επεκτείνεται χωρίς εμπόδια. Απορρίπτει τη δημόσια εξουσία, όχι όμως την ίδια την κυριαρχία. Στην πράξη, συχνά αντικαθιστά την πολιτική λογοδοσία με την ανεξέλεγκτη εξουσία ιδιωτικών φορέων.

Ο χειραφετητικός αναρχισμός ξεκινά από μια εντελώς διαφορετική λογική. Στόχος του δεν είναι να αποδυναμώσει τη συλλογική δύναμη. Θέλει να εμποδίσει την εξουσία να αποκοπεί από εκείνους που την ασκούν και από εκείνους πάνω στους οποίους ασκείται. Δεν επιδιώκει να εξαφανίσει τους θεσμούς. Επιδιώκει θεσμούς που παραμένουν ανοιχτοί στην αμφισβήτηση, στη συμμετοχή και στην αλλαγή.

Γι' αυτό μιλώ για έναν *de facto* αναρχισμό του καπιταλισμού. Ο σύγχρονος καπιταλισμός συχνά διαλύει τις παραδοσιακές κρατικές δομές, αλλά το κάνει για να συγκεντρώσει την εξουσία αλλού: στις χρηματοπιστωτικές αγορές, στις ψηφιακές υποδομές, στις πολυεθνικές εταιρείες ή στις ιδιωτικές τεχνολογικές πλατφόρμες. Το αποτέλεσμα δεν είναι λιγότερη κυριαρχία. Είναι κυριαρχία χωρίς δημοκρατική λογοδοσία.

Το κριτήριο στην πράξη είναι σχετικά απλό. Όταν η αποδυνάμωση της δημόσιας εξουσίας οδηγεί σε μεγαλύτερη συγκέντρωση δύναμης στα χέρια ιδιωτών, μιλάμε για ολιγαρχία και όχι για αναρχισμό. Ο γνήσιος αναρχισμός δεν περιορίζεται στο αίτημα για λιγότερη διακυβέρνηση. Πρωτά ποιοι μπορούν να συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας και υπό ποιες συνθήκες αυτή μπορεί να ανακληθεί, να μοιραστεί και να ελέγχεται δημοκρατικά.

Η δυσκολία σήμερα είναι ότι η κυριαρχία γίνεται όλο και πιο διάχυτη. Δεν βρίσκεται πια μόνο στο κράτος. Περνά μέσα από υποδομές, αλγορίθμους, δίκτυα, σχέσεις ιδιοκτησίας και τεχνολογικά συστήματα.

Γι' αυτό η αναρχική κριτική παραμένει απαραίτητη. Όχι επειδή απορρίπτει την εξουσία καθαυτή, αλλά επειδή εξετάζει διαρκώς τα πεδία στα οποία η εξουσία ανασυγκροτείται σιωπηρά.

Έχετε περιγράψει το σύγχρονο κράτος ως «προστατευτικό περίβλημα» των ολιγαρχιών. Καθώς οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας αποδυναμώνονται, ενώ ενισχύονται η αστυνόμευση και οι έλεγχοι στα σύνορα, ποιον ρόλο μπορεί ακόμη να έχει το κράτος σε μια πολιτική χειραφέτησης;

Το κράτος είχε πάντοτε διπλό ρόλο. Προστατεύει, αλλά ασκεί και κυριαρχία. Ιστορικά, έχει εγγυηθεί

τη δημόσια εκπαίδευση, την υγειονομική περίθαλψη, την κοινωνική ασφάλιση και την ισότητα απέναντι στον νόμο. Ταυτόχρονα, έχει ασκήσει επιτήρηση, καταστολή και αποκλεισμό. Η σχέση ανάμεσα στο κράτος και τη χειραφέτηση δεν είναι, λοιπόν, απλή.

Αυτό που με ανησυχεί σήμερα είναι ότι αυτή η διπλή λειτουργία αλλάζει βαθιά. Βλέπουμε τις λειτουργίες αναδιανομής και προστασίας του κράτους να ξηλώνονται σταδιακά, ενώ η κατασταλτική του δύναμη μεγαλώνει. Η κοινωνική αλληλεγγύη αποδυναμώνεται και η αστυνόμευση, ο έλεγχος των συνόρων και οι μηχανισμοί ασφαλείας αποκτούν όλο και πιο κεντρικό ρόλο. Αυτή η ανισορροπία δείχνει ότι το κράτος δεν εξαφανίζεται, αλλά αλλάζει επιλεκτικά. Πλέον λειτουργεί σαν άδαιο κέλυφος. Δεν υπάρχει τίποτα μέσα του και η αστυνομία προστατεύει αυτό το κενό.

Γι' αυτό έχω περιγράψει το κράτος ως «προστατευτικό περίβλημα» της ολιγαρχικής εξουσίας. Σε πολλές σημερινές δημοκρατίες, οι δημόσιοι θεσμοί εξακολουθούν να εξασφαλίζουν τις συνθήκες που επιτρέπουν στην οικονομική ισχύ να συγκεντρώνεται σε όλο και λιγότερα χέρια. Την ίδια στιγμή, δυσκολεύονται όλο και περισσότερο να προστατεύσουν τους πιο ευάλωτους. Η συζήτηση για την ασφάλεια παίρνει συχνά τη θέση της συζήτησης για τη δικαιοσύνη. Η «ασφάλεια» έχει γίνει λέξη-κλειδί. Τι σημαίνει ακριβώς; Κανείς δεν ξέρει. Γι' αυτό οι άνθρωποι καταλήγουν συχνά στην εξίσωση «ανασφάλεια = μετανάστευση». Προσπαθούν απεγνωσμένα να δώσουν νόημα στη λέξη «ασφάλεια», η οποία τελικά καταλήγει να σημαίνει προστασία από τον «άλλον».

Ωστόσο, δεν πιστεύω ότι χειραφέτηση σημαίνει απλώς κατάργηση του κράτους. Το ερώτημα είναι πώς οι θεσμοί μπορούν να πάψουν να λειτουργούν κυρίως ως μηχανισμοί που προστατεύουν τη συσσωρευμένη ισχύ. Ένα κράτος που θέλει πράγματι να είναι δημοκρατικό πρέπει να παραμένει ανοιχτό στις αλλαγές από τα κάτω και να επιτρέπει τη συλλογική συμμετοχή, αντί να περιορίζεται στη διαχείριση πληθυσμών.

Το πολιτικό ζητούμενο, επομένως, δεν είναι να επιλέξουμε μια για πάντα ανάμεσα στο κράτος και στην κατάργησή του. Είναι να επινοήσουμε θεσμούς ικανούς να περιορίζουν την κυριαρχία όπου κι αν αυτή εμφανίζεται είτε μέσα στους δημόσιους θεσμούς είτε έξω από αυτούς.

Η τεχνητή νοημοσύνη είναι πλέον προσβάσιμη σε πολύ κόσμο, όμως τα δεδομένα και οι υποδομές ελέγχονται από έναν μικρό αριθμό εταιρειών. Διευρύνει τελικά τις δυνατότητες της συλλογικής νοημοσύνης ή ενισχύει την ολιγαρχική εξουσία;

Οι υποδομές που επιτρέπουν σε αυτή τη συλλογική νοημοσύνη να λειτουργεί βρίσκονται στα χέρια ελάχιστων ιδιωτικών εταιρειών. Αυτό δημιουργεί μια βαθιά αντίφαση. Ό,τι παράγεται συλλογικά περνά όλο και περισσότερο σε ιδιωτικά χέρια. Βλέπουμε μια νέα μορφή «περίφραξης»: όχι της γης, όπως στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού, αλλά της γνώσης και της υπολογιστικής ισχύος.

Γι' αυτό το πολιτικό ερώτημα δεν είναι αν η τεχνητή νοημοσύνη είναι από τη φύση της χειραφετητική ή καταπιεστική. Οι τεχνολογίες δεν έχουν από μόνες τους συγκεκριμένο πολιτικό χαρακτήρα. Το κρίσιμο ζήτημα είναι ποιος τις κατέχει, ποιος παίρνει τις αποφάσεις και ποιος έχει πρόσβαση σε

αυτές. Ποιος ελέγχει τις υποδομές; Ποιος καθορίζει τους όρους με τους οποίους η νοημοσύνη παράγεται, κυκλοφορεί και αλλάζει; Η τεχνητή νοημοσύνη μάς φέρνει, λοιπόν, μπροστά σε μια νέα πολιτική πρόκληση. Δείχνει ότι η ίδια η νοημοσύνη έχει γίνει κοινός πόρος, την ώρα που η εξουσία γύρω από αυτήν συγκεντρώνεται όσο ποτέ άλλοτε. Για να αντέξει η δημοκρατία αυτή την αλλαγή, θα χρειαστεί να δημιουργήσει νέους τρόπους συλλογικής διακυβέρνησης, ώστε να αποτρέψει την ιδιωτικοποίηση μιας ικανότητας που είναι, από τη φύση της, κοινή σε όλους τους ανθρώπους.

Στο *Pleasure Erased* εξετάζετε τον τρόπο με τον οποίο η φιλοσοφία και η ψυχανάλυση έχουν παραμελήσει τη γυναικεία απόλαυση. Γιατί ο έλεγχος των σωμάτων και της απόλαυσης έχει βρεθεί ξανά στο επίκεντρο της σύγχρονης αντιδραστικής πολιτικής;

Το νέο στοιχείο, ίσως, είναι ότι η αντιδραστική πολιτική δεν εμφανίζεται πια μόνο ως υπεράσπιση της παράδοσης. Εμφανίζεται ως υπεράσπιση της φύσης. Το φύλο, η σεξουαλικότητα και η αναπαραγωγή παρουσιάζονται όλο και περισσότερο ως φυσικά δεδομένα που πρέπει να προστατευτούν από την ιστορική αλλαγή. Ωστόσο, αυτό που αποκαλείται «φύση» αποτελεί πάντοτε ήδη μια πολιτική κατασκευή. Η επίκληση των βιολογικών δεδομένων συχνά κρύβει μια προσπάθεια να επανέλθουν άκαμπτες ιεραρχίες και αμετάβλητες ταυτότητες.

Στο *Pleasure Erased* υποστήριξα ότι η φιλοσοφία και η ψυχανάλυση αγνόησαν σε μεγάλο βαθμό τη γυναικεία απόλαυση, επειδή έδιναν μεγαλύτερη σημασία στην αναπαραγωγή, στον νόμο και στη συμβολική τάξη παρά στην ίδια την απόλαυση. Η γυναικεία απόλαυση δεν χωρούσε σε αυτά τα σχήματα, γιατί ξεπερνούσε τις λειτουργίες που είχαν αποδοθεί στη σεξουαλικότητα. Υπό αυτή την έννοια, η απόλαυση αποτελούσε πάντοτε πρόκληση για τα συστήματα κυριαρχίας, καθώς αντιστέκεται στην προσπάθεια να ενταχθεί πλήρως σε κανόνες και κατηγορίες.

Γι' αυτό τα σύγχρονα αντιδραστικά κινήματα δίνουν τόσο μεγάλη σημασία στον έλεγχο των σωμάτων. Κατανοούν, ίσως καλύτερα από κάποια προοδευτικά κινήματα, ότι αυτός ο έλεγχος δεν αφορά μόνο την ηθική ή τον πολιτισμό. Αφορά τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι άνθρωποι ως υποκείμενα. Το να ελέγχεις τα σώματα σημαίνει να ελέγχεις και τις μορφές ζωής που μπορούν να υπάρξουν.

Μπορούν οι αναρχικές μορφές αυτοοργάνωσης να συνυπάρξουν με τα πολιτικά κόμματα και γενικότερα με τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς;

Δεν βλέπω γιατί όχι. Το ζήτημα δεν είναι να διαλέξουμε ανάμεσα στους θεσμούς και την αυτοοργάνωση, αλλά να δούμε πώς οι ίδιοι οι θεσμοί μπορούν να μένουν ανοιχτοί στην αλλαγή. Ο αναρχισμός συχνά παρουσιάζεται λανθασμένα ως απλή απόρριψη των θεσμών. Δεν συμφωνώ με αυτή την άποψη. Κάθε κοινωνία χρειάζεται θεσμούς. Το βασικό ερώτημα είναι αν οι θεσμοί εξακολουθούν να ανταποκρίνονται στους ανθρώπους που τους συγκροτούν ή αν σταδιακά αυτονομούνται και μετατρέπονται σε δομές κυριαρχίας.

Τα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα και οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί έχουν παίξει αναντικατάστατο ρόλο στην ιστορία των αγώνων για τη χειραφέτηση. Έχουν υπερασπιστεί κοινωνικά δικαιώματα,

οργανώσει τη συλλογική δράση και αντισταθεί στην εκμετάλλευση. Η ιστορία, όμως, δείχνει επίσης ότι κάθε θεσμός κινδυνεύει να γίνει γραφειοκρατικός και ιεραρχικός και να απομακρυνθεί από τους ανθρώπους που ισχυρίζεται ότι εκπροσωπεί.

Εδώ ακριβώς παραμένει απαραίτητη η αναρχική σκέψη. Μας θυμίζει ότι η δημοκρατία δεν είναι ένα σταθερό σύστημα θεσμών, αλλά μια διαρκής πρακτική που απαιτεί επαγρύπνηση. Η αυτοοργάνωση δεν αντικαθιστά τους θεσμούς. Τους αμφισβητεί, τους αλλάζει και τους ανανεώνει συνεχώς. Χωρίς αυτή την κριτική πίεση, οι θεσμοί τείνουν να συντηρούν τον εαυτό τους αντί να υπηρετούν τη συλλογικότητα.

Για μένα, λοιπόν, η αντιπαράθεση ανάμεσα στον αναρχισμό και την αντιπροσωπευτική πολιτική αποτελεί ψευδές δίλημμα. Η πρόκληση είναι να δημιουργήσουμε πολιτικές μορφές στις οποίες η σταθερότητα των θεσμών και η διαρκής δημοκρατική αλλαγή δεν θα συγκρούονται, αλλά θα ενισχύουν η μία την άλλη. Η δημοκρατία δεν πρέπει ποτέ να θεωρείται ολοκληρωμένη. Πρέπει να διατηρεί την ικανότητα να μετασχηματίζεται εκ των έσω.

Ποια κινήματα ή συλλογικά εγχειρήματα προσφέρουν σήμερα τα πιο πειστικά παραδείγματα ενός διαφορετικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας;

Θα δίσταζα να παρουσιάσω κάποιο συγκεκριμένο κίνημα ως πρότυπο. Τα πολιτικά εγχειρήματα είναι πάντοτε εύθραυστα. Γεννιούνται μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες και έχουν τις δικές τους εσωτερικές αντιφάσεις. Ο πειρασμός να ανακηρύξουμε μια εμπειρία σε πρότυπο οδηγεί συχνά στην απογοήτευση ή στη δημιουργία νέων δογμάτων. Η χειραφέτηση δεν μπορεί να προκύψει απλώς με τη μίμηση επιτυχημένων παραδειγμάτων.

Με ενδιαφέρουν περισσότερο ορισμένες πρακτικές που εμφανίζονται ξανά και ξανά σε πολύ διαφορετικά περιβάλλοντα όπως η συλλογική διαχείριση κοινών πόρων, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, η αλληλοβοήθεια, ο εκδημοκρατισμός της γνώσης και ο πειραματισμός με νέους θεσμούς. Αυτές οι πρακτικές δεν ανήκουν αποκλειστικά σε κάποια πολιτική παράδοση. Εμφανίζονται κάθε φορά που οι άνθρωποι βρίσκουν τρόπους να μοιράζονται την εξουσία αντί να τη συγκεντρώνουν.

Το ερώτημα, λοιπόν, δεν είναι αν έχουμε ήδη βρει την ιδανική πολιτική μορφή. Δεν την έχουμε βρει. Το ερώτημα είναι αν οι κοινωνίες διατηρούν την ικανότητα να δημιουργούν νέους θεσμούς. Η δημοκρατία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα συνταγματικό σύστημα που ολοκληρώθηκε μια για πάντα. Πρέπει να σημαίνει ότι μπορούμε διαρκώς να αλλάζουμε τους τρόπους με τους οποίους ζούμε μαζί.

Με αυτή την έννοια, με ενδιαφέρει περισσότερο η πολιτική δημιουργικότητα παρά το να υμνούμε τα πρότυπα που υπάρχουν ήδη. Κάθε χειραφετητικό εγχείρημα αξίζει την προσοχή μας, αλλά κανένα δεν πρέπει να μετατρέπεται σε αντικείμενο πολιτικής λατρείας. Το μέλλον της δημοκρατίας εξαρτάται λιγότερο από το να αντιγράψουμε επιτυχημένα παραδείγματα και περισσότερο από το να διατηρήσουμε τη συλλογική μας ικανότητα να δημιουργούμε νέα.

